

SOVET HÖKÜMƏTİNİN DİNİ SİYASƏT YARADILMASINDA ARXIV SƏNƏDLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Sovet rejimi dövründə İslam və din xadimlərinə qarşı aktiv mübarizə aparıldığı məlumdur. Arxivdə saxlanan sənədlər aşağıdakı mövzuları əhatə edir: Vaqf ərazilərinin dövlət nəzarətinə verilməsi, məscid və mədrəsələrin ləğvi, insanlara hər cür şəkildə dini mərasimlər keçirməyə müqavimət göstərmək.

Açar sözlər: *Ateist siyasət, Vaqf ölkələri, "Ateistlər Birliyi", məscid, mədrəsələr, təbliğət, "Xadim ateist" Birliyi, din alimi, sünnət mərasimi, vergi*

The value of archival documents in reporting on the relegial policy of the Soviet regime Summary

It is known that under the Soviet regime, an active struggle was waged against Islam and religious figures. The of documents in the Archive stored cover the following topics: the transfer of Waqf lands to state control, the liquidation of mosques and madrassas, and resistance to the people in every possible way from performing religious ceremonies.

Key words: *Atheistic politics, Waqf lands, "Union of Atheists", mosque, madrassas, propaganda, Union "Militant atheism", religious scholar, circumcision ceremony, taxation*

Müstəqillik dövründə Sovet hökumətinin dindarlara, dini qurumlara və təşkilatlara qarşı birtərəfli, ateist siyasətini öyrənmək imkanı yaranmışdı. Sovet hakimiyyətinin dini qurumların və təşkilatların fəaliyyətinə münasibəti, dövrlərində nəşr olunan rəsmi sənədlərdə, ictimai-siyasi xarakterli ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır. Dövlət əmlakının təhvil verilməsi, Dinsizlər Birliyinin yaradılması, dini liderlərə qarşı mübarizənin intensivləşməsi və məscidlərin məcburi şəkildə bağlanması barədə arxiv sənədlərinin əhəmiyyəti misilsizdir.

Xüsusilə, Fərqanə Vadisində baş verən proseslərin öyrənilməsində Özbəkistan Respublikası Prezidenti Aparatının arxivinin Fərqanə regional şöbəsinin 1, 109 nömrəli fondlarında və Özbəkistan Milli Arxivinin 837 fondunda saxlanılan sənədlər dəyərli məlumatlar verir. Ölkədəki Sovet rejiminin ilk illərindən etibarən təməl mülkiyyəti məsələsi hökumətin diqqət mərkəzində idi.

17 noyabr 1920-ci ildə Türkünstan ASSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası "Rusiya Federasiyasının Türkünstan Respublikasında torpaq istifadəsi haqqında" 353 nömrəli Əsasnaməyə uyğun olaraq vaqf torpaqlarının dövlətə verilməsi barədə qərar elan etdi. Beləliklə, vaqf mülkiyyəti məsələsi dini qurumların ixtiyarından tamamilə çıxarıldı. Yalnız fərmanda məscidlərə aid olan vaqif torpaqlarının müvəqqəti torpaq və su islahatı prosesinə qədər optimal olduğu göstərilib⁵⁸. Əsrlər boyu məscid və mədrəsələr vaqf mülkləri hesabına təmir edilmişdir. 1920-ci illərin əvvəllərindəki qıtlıq nəticəsində təməl əmlakının, məscidlərin və mədrəsələrin müsadirə edilməsi məscid və mədrəsələrin təmiri ilə bağlı problemlərə səbəb oldu.

Fərqanə bölgəsi İnqilab Komitəsinin 2 aprel 1920-ci il tarixli iclasında, Namangan rayon partiya komitəsindən teleqramla təmirə ehtiyacı olan mədrəsələr və məscidlərin təmiri üçün hansı tədbirlərin görülməli olduğu müzakirə edildi. Fərqanə bölgəsi İnqilab Komitəsinin 22 nömrəli qərarına əsasən, təmirə ehtiyac duyulan dağıdılmış mədrəsələr Xalq Təhsili İdarəsi, məscidlərin hesabına bərpa edilməlidir⁵⁹. Dinə qarşı mübarizədə ateist olan Özbəkistan Kommunist Partiyası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin təbliğət şöbəsinə dinə qarşı mübarizədə böyük vəzifələr həvalə edilmişdir. Bu bölmənin 20 noyabr 1927-ci il tarixli iclasının 2 sayılı protokolunun qərarında deyilir: "Müttəfiqlər Birliyinin nizamnamə layihəsinə baxılacaq və təsdiqlənəcəkdir. Bir həftə ərzində Allahsızlar Birliyinin adı geniş ictimaiyyətə başa düşülən və mətbuatda dərc olunan şəkildə özbək dilində yayımlanmalıdır. Bu vəzifə yoldaş Botuya həvalə edilsin"⁶⁰.

⁵⁸ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, fond 1, siyahı 1-a, hal 125, səhifə 3 arxa

⁵⁹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 1 siyahı, 192 iş, 43-cü vərəq.

⁶⁰ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, fond 109, siyahı 1, hal 457,

Hökumətin dinə basqın etməsinə baxmayaraq əhali öz dini etiqadlarına sadıq qaldı və bu rəsmi sənədlərdə öz əksini tapdı. Fərqanə vilayətinin Əndican rayonunun Sultanabad kənd məclisinin məktəblərindən birində, 1938-ci ildə Qurban bayramı və Qurban bayramı günlərində 65 şagird məktəbə getmədi. Bu vəziyyət digər məktəblərdə də bildirilib. Arxiv sənədlərinə görə, rayon partiya komitələri Özbəkistan Kommunist Partiyasının dinə qarşı mübarizədə göstərişlərini tam yerinə yetirmirlər⁶¹.

Fərqanə əyalətinin Bağdad rayonunda din əleyhinə səlahiyyətliyə əkinçiləri kənd təsərrüfatı işlərinə cəlb etmək və Qurban bayramı və Qurban bayramı günlərində namaz qılmalarına mane olmaq tapşırılıb. Dini bayramlarda xüsusi idman yarışları təşkil edilmiş və əhalini yayındırmaq üçün tədbirlər görülmüşdür⁶². Baş verən ateist mübarizə təkcə İslama deyil, digər dini qurumlara da mənfi təsir göstərdi. 1938-39-cu illərdə Əndicanda 71 məscid, 1 rus kilsəsi və 3 yəhudi sinaqoqu vardı, burada dini mərasimlər müxtəlif yollarla maneə törədilirdi⁶³.

1940-cı ildə respublikanın Fərqanə bölgəsində din əleyhinə təbliğatın geniş miqyasda aparılması üçün 79166 manata dinlə mübarizəyə dair ədəbiyyat və dərsliklər alındı⁶⁴. 1940-cı ildə təkcə Fərqanə bölgəsində "Kurashchan allahsız" hüceyrələrin sayı 2 243-ə, üzvlərin sayı 45 824-ə çatdı. Bundan əlavə, 272 təbliğatçı və 210 mühazirəçi şəhər və kəndlərdə din əleyhinə təbliğat aparıblar⁶⁵.

Sovet hakimiyyəti tərəfindən ruhanilərə qarşı mübarizənin intensivləşməsi, məscidlərin məcburi şəkildə bağlanması din alimləri üçün böyük zərbə idi. Özbəkistan Kommunist Partiyasının Təbliğat şöbəsinə 1940-cı ildə göndərilən "Kurashchan худосизлар" Fərqanə regional birliyinin hesabatında ölkədəki dini qurumların və din alimlərinin vəziyyəti haqqında tarixi məlumatlar var⁶⁶. 1940-cı ilin sentyabrında Fərqanə bölgə partiya komitəsinin iclasında bütün şəhər və kənd məclislərinin sədrlərinə dini qurumlara ciddi nəzarət etmək, yenidən qeydiyyatdan keçmək, yararsız olan məscid binalarının sökülməsi və digər məqsədlər üçün tikinti materiallarını Qurilishsavgofond-a təhvil vermək tapşırıldı⁶⁷. (vurguladı)

Sovet hökumətinin cəzaçəkmə müəssisələri respublikanın bütün bölgələrindəki imamların, eşxanilərin, sufilərin, qari, mudarrislərin, mutəvəllilərin, şeyxlərin, müsəlman alimlərin dəqiq siyahısını əldə etdilər, onlar haqqında məlumat topladılar və daxili işlər orqanları tərəfindən kim olduqları və etdikləri mövzularda yoxlamalar apardılar. Həyata keçirilən. Fərqanə Vilayət Xalq Məhkəməsinin 1940-cı ildə çıxardığı qərara görə, 13 dini ruhaninin iddiasında, 8 nəfər müxtəlif müddətli həbs cəzasına, 5 nəfər yüngül cəzalara məhkum edildi.

Vəzifə bu işə yenidən baxılması, cəzaları gücləndirmək, xüsusən 1938-1940-cı illərdə Kokanddakı müxtəlif məscidlərdə imamlıq edən Obid Mirzoxidov, Yusufbaev, Mirzaboy Karabayevin fəaliyyətini dərindən öyrənməkdir⁶⁸.

Din xadimlərinin repressiyasındakı amillərdən biri də dövlət müavinətlərindən məhrum olması idi. Fərqanə regional səhiyyə idarəsinin din əleyhinə təbliğat aparatının hesabatına görə, 1938-1940-cı illərdə Margilandakı 45 ruhan, Kokand şəhərində 50-yə yaxın dindar təqaüdə çıxdı və onların dövlət pensiyalarından məhrum edilməsi barədə qərar qəbul edildi⁶⁹.

Dini din adamlarına və dindarlara qarşı mübarizə də müəyyən edilmiş vergiləri vaxtında ödəmədikləri ittihamı ilə aparıldı. Bu cür ruhanilərin işi yerdəki Xalq Məhkəmələrinin hökmünə istinad edilmişdir. 1939-cu ildə Fərqanə Bölgəsinin 18 sayılı Xalq Məhkəməsində 68 dini din xadimi mühakimə olundu və burada 79 456 manat məbləğində vergi ödəməməkdə ittiham edildi. 1940-cı ilin birinci yarısında 61 printerin maliyyə təşkilatları tərəfindən 129.586 so'm vergi ödəməməsi aşkar edildi. 1940-cı il iyunun 20-də Vilayət Xalq

vərəq 7.

⁶¹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 32-ci hal, 16-cı vərəq

⁶² Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi 1-ci fond, 6 siyahı, 32-ci hal, 68.

⁶³ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 32-ci hal, 75-ci vərəq.

⁶⁴ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi 1-ci fond, 6 siyahı, 68-ci hal, 3-cü vərəq.

⁶⁵ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 68-ci hal, 20-ci vərəq.

⁶⁶ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi 1-ci fond, 6 siyahı, 32-ci iş, 39-cu, 40-cı vərəq

⁶⁷ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 69-cu hal, 7-ci vərəq

⁶⁸ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 70-ci hal, 44-cü vərəq.

⁶⁹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 68-ci hal, 8-ci vərəq.

Məhkəməsi arxiv sənədlərinə görə hamısı mirzə olan 126 nəfərin işinə baxdı. 1939-cu ildə Fərqanə bölgəsindəki 316 ruhaniyə 621.511 so'm vergi verildi, 1940-cı ildə 367 ruhaniyə vergi verildi və 798.754 so'm ödəməli oldu⁷⁰.

1939-cu ildə Fərqanə bölgəsindəki 316 ruhaniyə 621.511 so'm vergi verildi, 1940-cı ildə 367 ruhaniyə vergi verildi və 798.754 so'm ödəməli oldu⁷¹.

Bəzi şəhər və rayonlarda bütün məscidlər bağlandığı üçün dindar əhali evlərində gizli şəkildə namaz qılırdı. Partiya və sovet orqanlarında çalışan şəxslərin övladlarının sünnəti də köhnəlmiş kimi tənqid edilmişdir. İmamların sayının az olmasına baxmayaraq, məscidlərin imamları və sünnə mərasimlərində iştirak edən mollalar şəhər, rayon və rayon maliyyə idarələri tərəfindən məcburi şəkildə vergi aldılar⁷². 1939-cu ildə Buxaranın 5 mollasının şəhər maliyyə idarəsinə gəlmədiyi və Mirzə İbragimov, Məryam Pakanaeva, Rafaelov, A.Parpiyev, Nuriel Parpiyevə qarşı cəza tədbirləri görüldüyü bildirilir. 1939-cu ildə Buxarada fəaliyyət göstərən 6 məscidin vergi tutulması və imamlarına qoyulan vergi miqdarı arxiv sənədlərində qeyd edildi⁷³. Məscidlərin inşası və respublikanın bir sıra əyalət və rayonlarında dini ayin və əməllərin icrası Sovet rejiminə düşmən kimi qiymətləndirildi. Qallaorol rayonundakı Stalin kolxozunun sədri Şodiyev, dini icma başçısı Qurban Mahsum ilə birlikdə Karşıboy Şapaevin cənəzəsi üçün 600 kolxozçu toplamaqla tarla işinə mane olmaqda ittiham olunur. Partiya bürosunda oğlunu Buxaradakı ipək fabrikində sünnət etdiyi üçün tənqid edildi və xəbərdar edildi⁷⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı hadisələr Sovet hökumətinə qarşı ciddi səhvlər olmasa da, məsələyə siyasi ruh verdi. Az sayda keşişin aradan qaldırılması üçün hüquq-mühafizə orqanları, maliyyə qurumları və Allahsızlar Dərnəyi ilə birlikdə müntəzəm vergitutma yolu ilə fəaliyyətlərinin tamamilə dayandırılması planlaşdırılır. 1938-39-cu illərdə respublikada vergi ödəyicilərinin ödəmələrinin miqdarı daha da artırıldı⁷⁵.

Arxiv sənədlərindən birində Əndican şəhərindəki Kamini məhəlləsindəki vergi tutulan məscidlərin siyahısı var. 1939-cu ilin ortalarında bu məhəllədəki Buvosi-odon (3700 sum), Eskilik (450 sum), Eşen küçəsi (250 sum), Maruf küçəsi (55 sum), Camol-taroq (55 sum) məscidlərinə qoyulan verginin miqdarı göstərilir⁷⁶.

Sənədlərin birində, 14-cü təhlükəli və vergidən yayınan din xadiminin iddiasını əsassız olaraq bağladığına görə, Kokandın 4-cü rayon Xalq Məhkəməsinin hakimi Kuşmatov mühakimə olundu⁷⁷.

Müsəlman ruhanilərin repressiyalarının başqa bir amili də yerli sovet yerli administrasiyalarının üzvləri tərəfindən hökumət başçıların şəxsi düşmənçiliyi idi. Bəzi din alimləri tərəfindən ədalətsiz qayda, korrupsiya, əxlaqsızlıq və riyakarlıq üçün tənqid olunan məmurların vaxtı gələndə bu cür ruhanilərə qarşı qisas halları da oldu. Dini alimlər də gənclərə dini təhsil verməklə yanıltmaqda ittiham olunurlar. "Fərqanə bölgəsinin Нарын mahalına bağlı Katta-Yoydak kəndində yaşayan Meliboy Xəlfə hazırda işsizdir, dini təbliğatı ilə gəncləri çaşdırır və bəzilərdən pul tələb edir. Evində müxtəlif yaşda olan bir çox insanı toplayıb dini danışqlar apardı. Nəticədə kənddə oruc tutanların sayı artdı "dedi⁷⁸. Ateistlər Birliyinin Fərqanə regional bölməsi də fəaliyyətə başladı. Əgər 1941-ci ilin 1-ci rübündə Fərqanə bölgəsində 413 ateist hüceyrə var idisə, 2-ci rübdə 530 olub və onların sayı 117-yə çatıb. Birliyin üzvlüyü 2.675 artaraq 9.623'dən 12.298'ə yüksəldi⁷⁹. Fərqanə bölgəsi İcraiyyə Komitəsinin Dini İşlər Şurasının arayışına əsasən, "Kokandakı 10 köhnə və Margilandakı 12 köhnə dini məktəb icazəsiz fəaliyyət göstərir. Margilanın Tut-tash məhəlləsindəki 7 nömrəli məktəb binasında bir qrup dindar 2 sinif otağı inşa etdi⁸⁰", arxiv sənədlərinə

⁷⁰ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 68-ci hal, 8-ci vərəq və arxa.

⁷¹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, fond 1, siyahı 6, səhifələr 32, 68, 15, 39-40.

⁷² Özbəkistan Milli Arxivi, fond 837, siyahı 32, iş 1859, vərəq 100.

⁷³ Özbəkistan Milli Arxivi, fond 837, siyahı 32, hal 1269, səhifə 131.

⁷⁴ Özbəkistan Milli Arxivi, fond 837, siyahı 32, iş 1859, səhifə 10.

⁷⁵ Özbəkistan Milli Arxivi, fond 837, siyahı 32, iş 1269, vərəq 146

⁷⁶ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 32-ci hal, 76-cı vərəq.

⁷⁷ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 68-ci hal, 9-cu vərəq.

⁷⁸ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, fond 1, siyahı 6, hal 70, hesabat 116.

⁷⁹ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, 1-ci fond, 6 siyahı, 82-ci hal, 10-cu vərəq.

⁸⁰ Özbəkistan Respublikası Prezidenti Administrasiyası arxivinin Fərqanə regional şöbəsi, fond 1, siyahı 3, hal 307, vərəq 1.

görə dini biliklər öyrətməklə məşğul olduğunu söylədi. Xüsusilə, Fərqanə bölgəsindəki bəzi böyük qeydiyyatata alınmamış məscidlərdə 1956-cı ildə məscidlərdə iştirak edənlərin sayı dəqiq göstərilmişdir⁸¹.

Özbəkistan Respublikası Prezidenti Aparatının arxivinin Fərqanə regional şöbəsinin fondlarında saxlanılan sənədlərdən Sovet hökumətinin dini qurumlara və təşkilatlara münasibətdə ateizmdən ibarət olan bu tədbirlərindən sonar, son onilliklər ərzində onlarla mədrəsə, məscid, məqbərə və xanaqalar laqeyd qalmışdır. və mədrəsələrin fəaliyyətinin dayandırılması ilə savadlı din alimlərinin tədarüku və İslam şəriətinin qurulması kimi vacib fəaliyyətlərin dayandırılması barədə vacib məlumatlar əldə etmək mümkündür.